

УДК 342.7

Славко Анна Сергіївна –
асистент кафедри міжнародного,
європейського права та цивільно-правових дисциплін ННІ права
Сумського державного університету

Anna S. Slavko –
teaching assistant of the Department of International,
European Law and Civil Law Disciplines
Sumy State University
(2 Rymskoho-Korsakova Street, Sumy, 40000, Ukraine)

Василенко Владислав Олександрович –
магістрант 2 року навчання ННІ права
Сумського державного університету

Vladislav O. Vasilenko –
Master's student
Sumy State University
(2 Rymskoho-Korsakova Street, Sumy, 40000, Ukraine)

Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд

У статті розглядаються підходи до розуміння поняття «доступність правосуддя» у контексті практики Європейського суду з прав людини та українських судів, актів міжнародного та національного права, праць вітчизняних та зарубіжних вчених-правників. Зроблено деякі рекомендації для зростання доступності правосуддя в Україні.

Ключові слова: доступність правосуддя, право на справедливий суд, судочинство, Європейський суд з прав людини.

В статье рассматриваются подходы к пониманию понятия «доступность правосудия» в контексте практики Европейского суда по правам человека и украинских судов, актов международного и национального права, работ отечественных и зарубежных ученых-юристов. Сделаны некоторые рекомендации для роста доступности правосудия в Украине.

Ключевые слова: доступность правосудия, право на справедливый суд, судопроизводство, Европейский суд по правам человека.

A.S. Slavko, V.O. Vasilenko Accessibility of Justice as an Element of the Right to a Fair Trial

The article deals with approaches to understanding the concepts of “access to justice” and “accessibility of justice” in the context of the case law of the European Court of Human Rights and Ukrainian courts, acts of international and national law, papers of domestic and foreign legal scholars. The study’s author believes that access to justice is an important element of the right to a fair trial and the right to an effective remedy. The study’s author points to the lack of a legislative definition of the concept of “accessibility of justice” and “access to justice” in both national and international law. However, this concept is widely used in international and national legislation. The author cites the views of a number of legal scholars on the content of the concepts of «accessibility of justice» and «access to justice». In particular, elements of access to justice are: a fair and public hearing before an independent and impartial tribunal; legal aid; the right to be advised, defended and represented; the right to an effective remedy.

Ukrainian scientists' positions on the elements of the concept of “accessibility of justice” and “access to justice” differ from those of foreign scientists. In particular, they indicate that accessibility of justice includes: 1) convenient location of the courts; 2) a sufficient number of judges; 3) the closeness of the court to the

population of some geographic area. As conclusion some recommendations have been made to increase the access to justice level in Ukraine.

Keywords: *access to justice, right to a fair trial, justice, European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. З року в рік на теренах країн-членів Ради Європи право на справедливий суд залишається одним із найбільш «затребуваних» прав, останньою можливістю для потерпілих осіб відстояти свої права та відновити справедливість. Про це, зокрема, свідчить статистика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), відповідно до якої порушення статей 6 (право на справедливий суд) та 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) становлять відповідно 24% та 11,5% від всіх порушень, констатованих Судом у минулому (2018) році. Що стосується безпосередньо України, то за 2018 рік Суд визнав наявність порушення різноманітних аспектів статті 6 ЄКПЛ у 64 випадках. Ще у 37 справах ЄСПЛ вказав на порушення статті 13 ЄКПЛ [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст та складові права на справедливий суд отримали широке висвітлення у національній та закордонній правничій літературі. В Україні окремим аспектам доступності правосуддя як складової права на справедливий суд присвятили свої праці А. В. Лужанський, Н. Деркач, Ю.В. Білоусов, О.С. Захарова, І.О. Верба, І.В. Назаров, Н.В. Сибільова. Також безумовної уваги заслуговують праці таких зарубіжних вчених як, М. Каппеллетті, Б. Гарт, Я. Герардс, Л. Глас, Т. Корнфорд, Дж. Макбрайд, в яких вони торкалися питань права на справедливий суд, ефективний засіб правового захисту та доступності правосуддя.

Невирішені раніше проблеми. Тим не менш, не применшуючи внеску теоретиків і практиків, зауважимо, що практична реалізація права на справедливий суд в Україні все ще є проблемою, яка потребує вирішення не тільки в площині правотворчості та правозастосування, а і в площині наукового дослідження, яке стосуватиметься, у тому числі, визначення рівня «доступності» правосуддя. Відповідно, метою цього дослідження є аналіз змісту поняття «доступність правосуддя» та його складових на основі практики ЄСПЛ та вітчизняних судів,

українського та закордонного законодавства, наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Виклад основного матеріалу. Доступ до правосуддя певною мірою гарантується положеннями ЄКПЛ. Зокрема, відповідно до положень статті 6 ЄКПЛ, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Стаття 13 ЄКПЛ, у свою чергу, гарантує кожному, чії права та свободи було порушено, право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі. Питання доступності правосуддя також підіймаються у таких документах як Конвенція ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція), Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу в цивільних, торговельних та адміністративних справах, Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу та консультації, Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя, Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» тощо. Особлива увага доступності правосуддя приділяється Хартією основних прав Європейського Союзу та Договором про функціонування Європейського Союзу.

Тим не менш, жоден із перелічених актів не містить визначення поняття «доступність правосуддя». Впродовж тривалого часу його поняття і зміст залишаються проблемними та дискусійними питаннями, не в останню чергу через відсутність їх формального визначення. Цими термінами широко послуговуються у науковій літературі, але навіть в аналітичних

доповідях або академічних працях, вони рідко отримують визначення, ймовірно, тому, що це важко зробити [5].

Зокрема, дослідники наголошують, що поняття «верховенство права» та «доступ до правосуддя» є двома взаємопов'язаними передумовами «демократії, що функціонує». Однією з найважливіших умов «утвердження верховенства права» є ефективний доступ до правосуддя, який передбачає здатність простих громадян скористатися інструментами права, світовою системою правосуддя [7]. Доступ до правосуддя дозволяє людям захищатись від порушень їхніх прав, отримувати компенсацію завданої їм матеріальної шкоди, притягувати до відповідальності виконавчу владу та захищати себе у кримінальних провадженнях [6].

Для розвитку концепції «доступу до правосуддя» доволі важливими є праці М. Каппеллетті та Б. Гарта, опубліковані ними 1970-х та 1980-х роках. Зокрема, позиція названих науковців полягала в тому, що поняття «доступ до правосуддя» слугує для зосередження на двох основних цілях правової системи. Доступ до правосуддя означає насамперед, що юрисдикційна система повинна бути однаково доступною для всіх. При цьому зауважується, що окремі аспекти судочинства, такі, наприклад, як сплата судових витрат (судового збору), можливість/неможливість отримати юридичну допомогу чи претендувати на юридичне представництво, можуть обмежити здатність позивачів, особливо малозабезпечених, звертатись до суду для захисту своїх прав та свобод. Доступ до правосуддя також означає, що судова система повинна призводити до результатів, які є індивідуально і соціально справедливими [2].

Інші науковці наголошують, що поняття «доступ до правосуддя» може бути розтлумачене у двох розуміннях: вузькому (процедурному) та широкому. У першому випадку доступ до правосуддя стосується засобів забезпечення прав, зокрема, за допомогою використання судів та трибуналів. Дотримуючись такого підходу, дослідники переважно фокусуються на перешкодах, з якими стикаються особи, намагаючись порушити провадження у суді – наприклад, відсутність доступу до правової допомоги [3].

Якщо говорити про більш широке розуміння «доступу до правосуддя», то варто згадати не лише про доступ до юридичної процедури, але й про результат таких процедури чи заходу. У цьому розрізі необхідно визначитись чи є результат правосудним та справедливим і чи допомагає він реалізувати «матеріальне правосуддя» [8].

ЄСПЛ у справі «Golderv. the United Kingdom» визначив, що право на доступ до суду є одним з аспектів права на суд згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції. У цій справі Суд вказав на право на доступ до суду як на невід'ємний аспект гарантій, закріплених у статті 6 ЄКПЛ, пославшись на принципи верховенства права та недопущення свавілля. При цьому, як наголосив ЄСПЛ у справі «Bellet v. France», право на доступ до суду повинно бути «практичним та ефективним», а не «теоретичним чи ілюзорним».

Питання щодо складових «доступного правосуддя» є менш дискусійним – переважна частина закордонних дослідників погоджується, що доступність правосуддя забезпечується:

- 1) ефективним засобом юридичного досудового захисту;
- 2) справедливим та публічним слуханням у розумний термін незалежним та неупередженим судом, створеним відповідно до закону;
- 3) можливістю отримувати юридичні поради, мати захисника чи представника;
- 4) правом на безоплатну правову допомогу для того, кому не вистачає коштів для її оплати [1]. Деякі інші науковці, крім перелічених питань, звертають увагу також на існування ефективної системи виконання судових рішень [7].

УП «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» вказує на забезпечення доступу до правосуддя для всіх як на одне із завдань, які стоять перед державою. Тим не менш, легального визначення поняття «доступність правосуддя» не міститься також і у національному законодавстві. Вкажемо на деякі гарантії доступу до судочинства, які містяться у вітчизняній правовій системі. Так, відповідно до статті 55 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом і кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого

самоврядування, посадових і службових осіб. При цьому законодавець не роз'яснює, який зміст він вкладає у поняття «суд» і тим більше не гарантує, що такий суд буде «справедливим». Не набагато більше конкретики міститься у Рішенні КСУ від 25 грудня 1997 року № 9-зп у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води). Зокрема, КСУ дійшов висновку, що частину першу статті 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Крім того, КСУ переконаний у відповідності частини 1 статті 55 Конституції України зобов'язанням нашої держави за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Конвенцією про захист прав і основних свобод людини.

Гарантії, пов'язані із доступом до правосуддя, містять також статті 59 Конституції, яка встановлює право кожного на професійну правничу допомогу, та 124 Конституції, яка закріплює положення, відповідно до якого юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. Стаття 7 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» вказує, що доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України. Стаття 9 ЗУ «Про судовий збір» передбачає «архітектурну доступність» приміщень судів для осіб з інвалідністю. Доступності правосуддя для осіб, які перебувають у місцях несвободи, присвячено ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення доступу до правосуддя осіб, які утримуються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань».

Вітчизняні дослідники також чимало уваги приділяють питанню доступності правосуддя. Зокрема, доступність правосуддя визначається ними: як певною мірою той ідеал,

до якого прагне держава, що позиціонує себе як правова [14]; як поняття, яке може бути визначене через категорію «правосудне судове рішення» [11]; як надання учасникові провадження можливості (права) звертатися до суду за захистом свого права чи охоронюваного законом інтересу, заявляти різного роду клопотання, оскаржувати до слідчого судді, суду чи суду вищої інстанції рішення учасників провадження, які наділені владними повноваженнями і вчиняють такі дії чи ухвалюють рішення [12]; як найяскравіший «лакмусовий папірець» впровадження та реалізації гуманізму, демократизму та інших фундаментальних засад правового регулювання у державі, яка проголошує себе соціальною, демократичною, правовою, у державі, де людина та інші людські цінності перебувають на вершині піраміди державних пріоритетів [9]; як встановлені та гарантовані державою механізми реалізації права особи на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення справи судом з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав й інтересів юридичних осіб, інтересів держави та ін. [13]; як унікальне політико-правове явище та один з елементів комплексного права на суд [10] тощо.

При цьому вітчизняні науковці демонструють деяку оригінальність ідей щодо складових доступності правосуддя. Зокрема, І.В. Назаров, аналізуючи принцип доступності правосуддя, виділяє такі його елементи:

- 1) зручне розташування судів;
- 2) достатня кількість суддів;
- 3) наближеність суду до населення

[15].

На думку Н.В. Сібільової, на забезпечення доступу до правосуддя впливають такі фактори:

- 1) наявність незалежного суду, утвореного на підставі закону;
- 2) утворення мережі судів, наділених повноваженнями перегляду справ в апеляційному і касаційному порядку;
- 3) розгляд справ компетентним судом, не тільки уповноваженим розглядати їх по суті, а й у фаховості якого особа, що до нього звертається, цілком упевнена;
- 4) розвинена система юридичної допомоги;

5) така організація судової системи й роботи суду, яка б забезпечувала розгляд справ у розумні строки [16].

Автори Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (УП від 10 травня 2006 року N 361/2006) вказують на такі елементи доступності правосуддя:

- 1) система територіального розташування судів;
- 2) судові витрати;
- 3) поінформованість населення про організацію і порядок діяльності судів;
- 4) існування позасудових способів вирішення спорів.

Вітчизняні суди, розглядаючи питання, пов'язані із забезпеченням доступності правосуддя, зазвичай звертають увагу на такі його складові як судові витрати (наприклад, у рішенні Апеляційного суду Запорізької області від 12 жовтня 2011 р. у справі № 22ц-5145/2011, колегія дійшла висновку, що неправильне визначення судом першої інстанції розміру судового збору є посяганням на доступність правосуддя, гарантоване законодавцем у цій категорії справ) та можливість зацікавлених осіб брати участь у справі (у рішенні Апеляційного суду Полтавської області від 20 липня 2016 року у справі № 554/7878/15-ц, колегія вказала, що розгляд справи у відсутності заявниці та не залучення її до розгляду становить порушення вимог статті 6 Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» щодо справедливого судового розгляду в такому його елементі, як право доступу до суду для захисту порушених прав чи інтересів).

У свою чергу, судді Верховного суду вказують, що під доступом до правосуддя згідно зі стандартами Європейського суду з прав людини розуміється здатність особи безперешкодно отримати судовий захист як доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права (окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду Ситнік О.М. від 15 листопада 2018 року у провадженні № 13-62звo18).

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що доступність правосуддя є однією із невід'ємних складових прав особи на справедливий суд та на ефективний засіб правового захисту. Наразі, незважаючи на всі зусилля щодо реформування судової системи України (удосконалення системи судів, запровадження системи безоплатної правової допомоги тощо), доступність правосуддя все ще залишається невисокою, особливо для осіб, які проживають у сільській місцевості та для малозабезпечених верств населення. Враховуючи положення вже згаданих вище Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів та Рекомендації R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя, вкажемо, що для забезпечення доступу кожного до правосуддя варто вжити таких заходів:

1) оптимізація територіального розташування судів та, можливо, пом'якшення деяких правил визначення підсудності, задля забезпечення можливості особі звернутись до найбільш територіально наближеного суду;

2) ширше застосування «електронного суду» як щодо можливості проводити допити у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування), відслідковувати хід розгляду справи, отримувати судові повідомлення та повістки, так і щодо можливості надсилати окремі види документів за допомогою електронних засобів зв'язку;

3) постійне інформування населення щодо порядку розгляду справ у судах, роз'яснення можливості захистити свої права за допомогою звернення в суд, популяризація інформації про центри надання безоплатної правової допомоги та юридичні клініки університетів;

4) законодавче врегулювання процедури медіації як альтернативного способу вирішення спорів та визначення правового статусу осіб, які надають допомогу у процедурі медіації (медіаторів).

Список використаних джерел:

1. Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities / European Union Agency for Fundamental Rights, 2010. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1520-report-access-to-justice_EN.pdf
2. Cappelletti M. Access to justice and the welfare state. Florence: Springer, 1981. 379 p.
3. Cornford T. The Meaning of Access to Justice. *Access to Justice. Beyond the Policies and Politics of Austerit*. Oxford: Hart Publishing, 2016. 313 p.
4. European Court of Human Rights Annual Report 2018 / Council of Europe – European Court of Human Rights, 2019. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2018_ENG.pdf
5. Gerards J. H., Glas L. R. Access to justice in the European Convention on Human Rights system. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2017. No 35. P. 11-30.
6. Handbook on European law relating to access to justice. European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe, 2016. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_ENG.pdf
7. Masson Rass, Rouas Virginie. Effective Access To Justice / Directorate General For Internal Policies Policy Department C: Citizens' Rights And Constitutional Affairs. URL: <http://www.europarl.europa.eu/committees/en/supporting-analyses-search.html>
8. McBride Jeremy. Access to Justice for Migrants and Asylum-seekers in Europe / European Committee On Legal Co-Operation, 2009. URL: <https://rm.coe.int/1680597b1a>
9. Білоусов Ю. В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 66-71.
10. Верба І. О. Доступ до правосуддя в умовах розвитку громадянського суспільства: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 101-108.
11. Демченко С. Про поняття правосуддя і доступність правосуддя. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 96-102.
12. Деркач Н. Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 3. С. 52-57.
13. Захарова О. С. Доступність правосуддя за законодавством України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 81–86.
14. Лужанський А. В. Доступ до правосуддя: окремі проблеми. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 3. С. 26-29
15. Назаров І.В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння: монографія. Х.: Видавництво «ФІНН», 2011. 432 с.
16. Організація судових та правоохоронних органів: підручник / І.Є Марочкін, Н.В.Сібільова, В.П.Тихий та ін. Х.: Одиссей, 2007. 528 с.

References:

1. Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities / European Union Agency for Fundamental Rights, 2010. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1520-report-access-to-justice_EN.pdf
2. Cappelletti M. Access to justice and the welfare state. Florence: Springer, 1981. 379 p.
3. Cornford T. The Meaning of Access to Justice. *Access to Justice. Beyond the Policies and Politics of Austerit*. Oxford: Hart Publishing, 2016. 313 p.
4. European Court of Human Rights Annual Report 2018 / Council of Europe – European Court of Human Rights, 2019. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2018_ENG.pdf
5. Gerards J. H., Glas L. R. Access to justice in the European Convention on Human Rights system. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2017. No 35. P. 11-30.

6. Handbook on European law relating to access to justice. European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe, 2016. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_ENG.pdf
7. Masson Rass, Rouas Virginie. Effective Access To Justice / Directorate General For Internal Policies Policy Department C: Citizens' Rights And Constitutional Affairs. URL: <http://www.europarl.europa.eu/committees/en/supporting-analyses-search.html>
8. McBride Jeremy. Access to Justice for Migrants and Asylum-seekers in Europe / European Committee On Legal Co-Operation, 2009. URL: <https://rm.coe.int/1680597b1a>
9. Bilousov Yu. V. Sudovi vytraty yak skladova dostupnosti pravosuddia. *Universytetski naukovy zapysky*. 2005. № 3. S. 66-71.
10. Verba I. O. Dostup do pravosuddia v umovakh rozvytku hromadianskoho suspilstva: zahalnoteoretychnyi aspekt. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. 2015. № 3. S. 101-108.
11. Demchenko S. Pro poniattia pravosuddia i dostupnist pravosuddia. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2010. № 2. S. 96-102.
12. Derkach N. Dostup do pravosuddia ta obov'iazkovist sudovykh rishen. *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy*. 2013. № 3. S. 52-57.
13. Zakharova O. S. Dostupnist pravosuddia za zakonodavstvom Ukrainy. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. 2014. Vyp. 64. S. 81–86.
14. Luzhanskyi A. V. Dostup do pravosuddia: okremi problemy. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy*. 2010. № 3. S. 26-29
15. Nazarov I.V. Sudovi systemy krain Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukrainy: henezys ta porivniannia: monohrafiia. Kh.: Vydavnytstvo "FINN", 2011. 432 s.
16. Orhanizatsiia sudovykh ta pravookhoronnykh orhaniv: pidruchnyk / I.Ye Marochkin, N.V.Sibilova, V.P.Tykhyi ta in. Kh.: Odissei, 2007. 528 s.